

Vitmål frå ein dativbrukar

Av Helge Sandøy

1. Ein relik?!

Ja, vi som framleis er norske dativbrukarar i året 2000, kan nok sjå på oss som reliktar. Eit urgammalt kasussystem syng på siste verset. På min heimstad, Bud i Romsdal, høyrer eg til siste generasjonen. Av dei som er fødde etter 1970, er det knapt nokon som har dativ som ein del av det grammatiske systemet; einast faste uttrykk med dativ står att hos dei unge. Men da har jo systemet likevel overlevd lenge – i motvind. På Sør-Austlandet begynte dativbruken å forsvinne før 1350 (Krudsen 1967 s. 11), så på landsbasis har avvikinga teke lang tid. Kva veg det gjekk, var tidleg klart. Ivar Aasen tok ikkje dativen inn i landsmålet, anna han nemnde at *Neitralforma* »vilde i flere Tiltælde være tjenlig til en mere almindelig Brug» (Aasen 1864 §179). Derfor brukte han sjølv ofte *om-formene i Neitral* i poesi.

Litt vedmod er det jo knytt til ei slik språkturvikling, kanskje særleg til denne ettersom dativen har liksom vore ein av glimsesteinane i norske dialektar. Han viste oss beine vegen tilbake til gammalnorsken. Dermed hadde dativen ein kulturell funksjon, vi kunne vere stolte av han. Men sakteleg sett opplever vi ingen katastrofe i språket. Endingar skjer det på mange område; og vi må alle reke med å bli språklege museumsgegenstandar når vi er blitt tilfåskomme. Som språkveitarar kan vi jo sjå på sjølvve endringa som ein interressant prosess, som kan avsløre noko av den store språkgåta – språket som internalisert grammatisk struktur og som sosialt fenomen.

Dativsystemet høyrer til dei grammatiske trekk som berre få brukarar observerer og har innsikt i. Det vil seie at no ved avvikinga veit dativbrukarane heller ikkje kva dei mistar. Men for dei litt språkinteresserte har det vore råd å gripe ein del av systematikken, slik at han har kunna gi inspirasjon til grammatisk refleksjon. Eg hugsar godt at vi heime var imponerte over ein presteson som kom til bygda rett før han skulle begynte på skolen, og lærte seg fort å snakke buaværing. Men vi som var leikkekameratar med han – eller somme av oss – oppdaga at han hadde ein systematisk feil. Han fortalde at han gjekk 'på fjellet' når han meinte 'på fella'. Dativbruken lærte han seg aldri, men vi andre lærte oss litt grammatisk abstraksjon.

Ei anna grammatisk utfordring fekk eg også eit av første åra på folkeskolen, for yngste bror min, som enda ikkje var utlært i grammatikken, kom ein

gong til å bruke galen kasus. Vi såg ein dag gravaren trilla på sykkelten med ei bensinkanne på bagesjebrettet. Han hadde skaffa seg motordriven grasklippar, og vi visste at han no skulle på gravplassen for å slå plenen der. Bror min kommenterte: »Ja, han køyre vel lenge på na kanna der.»¹ Det slo meg at det var ei meningslaus formulering, for det var jo ikkje noko poeng at han skulle trille lenge på sykkelten med kanna bakpå. Det bror min truleg ville uttrykke, var at gravaren kunne kjøre grasklipparen lenge *ved hjelp av* bensinen på den store kanna. Det var altså instrumentalis-tydinga i dativen som enda ikkje var innlært.

At vi var avvikarar i storsamfunnet, forstod vi godt. Realskolelæraren vår i tysk var tilflyttar og lærte oss om dativ som om denne kasussen var fremmed og vanskeleg. Han forstod visst aldri at elevane brukte dativ i motsmålet sitt, og han kom derfor heller ikkje på å utnytte det som ein resurs – som det heiter i pedagogikken i dag.

2. Stabilitet?

Korleis skjer dativavviklinga? Manglande grammatisk stabilitet kan vere uttrykk for at ein endingsprosess er begynt. Når ein i sentrumsmål i Gudbrandsdalen finn tilfelle av at dativformer blir brukte i subjektsposisjon (Langleite 1974 s. 87), ligg det nær å tolke det som uttrykk for »oppjøysing»². Pga. at nye språkbrukarar ikkje har greidd å lære seg det tradisjonelle systemet.³ Frå romsdalsk kjemner eg ikkje til slik »galen» eller overdriven dativbruk. Den dativavviklinga som har komme der etter 1970, viser seg ikkje som nyreguleringar. Ho skjer brått, slik at heile det grammatiske »batteriet» blir lagt bort av brukarane.

Når ein vurderer stabiliteten i nyare dialektar, kan ein også ha i mente at heller ikkje norrønt hadde ein heilt stabil dativbruk. Det er ikkje så få konstruksjonar som har alternative kasusmarkeringar. Litt »slark» i systemet har det nok vore alltid.

Vi kan sjå på noko av variasjonen i romsdalsk før 1970-generasjonen: Morfologisk har romsdalsk halde på eit system som er ei »vådreitt» utvikling frå norrønt. Men i nokre bygder har ein dette hundreåret fått ei forenkling i palataliseringsregelen som rammar dativ. Svake maskuline ord i eintal har tradisjonelt ikkje hatt palatalisering, slik at det heiter feks. *bakkå*, mens nemneforma er *bakkjin*. Frå mellomkrigstida fortel Georg Farstad (1939) at former som *bakkjå* er brukte i barnespråket. I dag møter ein slike former i

¹ Eg bruker ikkje tvilskrift i denne artikkelen, men berre dialekttitlinerna normalotografert. Eit lita ordliste kan vere til nytte: i 'eg', me 'meg', han/'n han', hennel/'na henne' dativ, hennel/'na 'honon' dativ, na 'denne'.

² Den konstruksjonen reng ikkje vere korrekt, for teoretisk sett kan ein jo tenkje seg ei funksjonsending, og at dativen kan leve godt vidare i den nye bruken.

vaksenspråket i mange bygder; her er det blitt vinging. Denne generaliseringa av palatalisering er elles velkjend lenger sørøver på Nord-Vestlandet.

Etter at den norrøne dativforma *þeim* forsvann for fleire hundre år sia, mangla vestnorsk ei kasusmarkering i dette pronomenet. Ytre Romsdal har laga ei ny dativform i tredje person fleirtal: *dærræ*, mot nemneforma *dei*. Kva tid ytre romsdalsk såleis »reparerte skaden», er det utåd å tidfeste.

I dativ-styringane er det ein del geografiske variasjonar som truleg avspeglar eldre omleggingar. Hans Rypdal (1929) har ei fyldig beskriving frå Tressfjorden, og ho representerer nok dialekten frå kring 1900. Nokre av verba han fortel skal styre dativ (s. 39–41), gjer det verken i Bud eller andre bygder i Ytre Romsdal, heller ikkje hos dei eldre. Somme verb er gått or bruk, andre av dei gamle dativverba blir i ytre bygdene konstruerte med preposisjon og styring. Same verba, men utan dativstyring i Ytre Romsdal er *føye, jete, sakne, skade, venne*. Ellers er det interessant at nyare verb som *angå, behøge, førekomme, forundre, interessere* og *vedkomme* kan konstruast med dativ: *Detta interesserte må ikkje det minste grunn*. Vi kan tolke dette slik at desse verba ligg innafør det semantiske området for *benefaktiv*, som var det gamle området for dativ. Dette er da ei semantisk generalisering, og ho er ikkje av heilt ny dato.

Adjektiva som styrer dativ er derimot heilt dei same i Ytre Romsdal som hos Rypdal (s. 22). Derimot finst eit par forskjellar ved preposisjon: I Tressfjorden tok preposisjonen *etter* nemneform i tidsuttrykk. I Ytre Romsdal har dei stått i dativ slik som alle andre styringar etter denne preposisjonen, og det gjer dei også i Tressfjorden no. Når preposisjonen *med* tyder 'ved, atmed', tek han nemneform fleire stader i Romsdal; mange stader i Romsdal er dativen blitt generalisert også etter denne preposisjonen. (Jf. og Reinhammar 1991.)

Vi ser altså nokre mindre variasjonar pga. bortfall av dativ etter nokre verb og pga. systemgeneralisering. Desse nyreguleringane kan grammatisk tolkast som forenklingstendensar. Denne variasjonen representerer ikkje ein tydeleg generasjonsforskjell, han er først og fremst geografisk i dag, men fortel nok om endringar i lengre historisk perspektiv. Derfor kan vi rekne med stor stabilitet i systemet til ei god stund etter andre verdskrigen.

Når dativen går ut or språket, er det eigentleg ei stor grammatisk omlegging som skjer. Morfologisk skjer ei sterk forenkling: Kvart substantivparadigma blir redusert frå seks former til fire former, dvs. ein reduksjon på 33%. Determinativa (dei peikande pronomena og eigdomspronomena) får tilsvarende reduksjonar. Syntaktisk blir ei mengd reglar og styringar endra.

Eigentleg bør ein bli forundra over kor konservativt språket kan vere. Dei omfattande granskningane Maj Reinhammar (1973) har gjort av dativbruket i Sverige og Noreg, viser jo nettopp store likskapar, også likskapane mellom nordiske dialektar og tysk illustrerer at »meningslause» kasusstyringar kan stå ved lag i fleire tusen år. Det er ikkje heilt klåre semantiske reglar for kva

verb og adjektiv som skal styre dativ; likevel er det stort sett same verba og adjektiva som tek dativ i alle dei germanske dativspråk/dialektane.

Denne framstilling kan truleg likevel modifierast noko. Her burde det ha vore gjennomført ei nøgnare granskning, men før det er gjort, må eg bygje på subjektive observasjonar: Også ein del av dei som er fødte før 1970 brukar mindre dativ enn den tradisjonelle grammatikken foreskriv, og mønstret for bortfall er det vi ser mange andre stader, og som Olav T. Beito har beskrive frå Hallingdal: »Best held dativ seg styrd av preposisjon; der nest kjem dativ som indirekte objekt, så dativ som direkte objekt og endeleg dativ styrd av adjektiv» (Beito 1958 s. 26). Dette mønstret trur og ein kan finne att både hos slike yngre som har lært dativen berre delvis, og hos dei noko eldre som har lagt bort dativ i vaksen alder pga. at dei har flytta til byen eller andre landsdelar.

Vi ser at den endelege avvikinga av dativ skjer raskast der dativen står pga. obligatorisk styring, dvs. der han ikkje har nokon distinktiv semantisk funksjon! Å gå over til å seie at dei går »på fjellet» når dei meiner »på fjella» er nok for markert for dei som har litt dativkjensle. Det er neppe så underleg at vi held lengst på dativen der vi faktisk har bruk for hani!

3. Nokre syntaktiske mønster

Når no dativen ser ut til å forsvinne or norske dialektar, kan det vere av interesse å nemne nokre syntaktiske mønster som ikkje er opplagde ut frå enkelte standardpresentasjonar av det tradisjonelle systemet. Eg presenterer dei under fire punkt nedafør. Framstillinga byggjer på mi eiga språkkjensle, men eksperimenteringane har eg konterert med andre dativbrukarar om. Noka omfattande geografisk granskning har eg likevel ikkje hatt høve til å gjennomføre.

3.1. Topikalisering i nemneform

Skal vi framheve eit setningsledd, flyttar vi det fremst i setninga (ved topikalisering) og legg ekstra trykk på det:

- (1) I kan ikkje hjelpe hennå der → Han der kan ikkje i hjelpe
- (2) I lka kje å gå ti dessa tråppen → Denna tråppa lka kje i å gå ti

Det topikaliserde leddet står her i nemneform, mens det tilsvarende leddet i umarkert leddstilling står i dativ. Ved ei slik flytting til venstre opphevar ein altså den syntaktiske dativstyringa. Dativ brukt her ville verke underleg.

Om ein no brukar høgrekopiering av det topikaliserde leddet, held ein på nemneforma også der, sjølv om pronomenet no står til høgre for verbet. Forklaringa her er at det høgrekopierte leddet tek med seg kasusen frå den topikaliserde posisjonen:

(3) Na guten der skulla me hjølpt, han

Þetta gjeld ikkje í norrønt, þar dativstyrtingar ganga bæði til hægri og vinstri. Þetta þarf nemast að þessu restriksjonar á styrting til vinstri gjeld þessu dativ, fyrir oblikkasus (afhængig form) í þessu persónlegu pronomina er merktur í þessu stöðu:

(4) Me kunna þu hjølpt fyrir lengu síða

3.2. Repetisjon í dativ

Ein kunna næstan seia að »þetta mótsetu« gjeld þar sem við tökum upp að ein setningsleidd í ein setning til hægri:

(5) Éva er í Træsifjörðinum. Eftir Træsifjörðinum heita þessir

Syntaktísk stöf Træsifjörðinum sem preðkativ í Eftir þessu heita þessir Træsifjörðinum, þar sem í dæminni er leiddur þetta fram fyrir því að setningin er byggð á einum leiddum og einum leiddum í setningu framman. Leiddur er einnig »siteru« í réttri form, og þetta stöf í dativ í setningu framman.

Dativen kann »staða við lagu« til hægri, kannum við seia. Þetta er það sem er þetta mikilvæga hér, ein repeterer kassan fyrir þetta gjeldgjafi kva posisjon ein vísar til í setningu framman. Þetta óverskyr þetta den eldri heilt faste reglun um að preðkativ skal stöf í nominativ.

3.3. Indirekte objekt er subjekt

Í norrønt, íslenskt og lýsk kann ein passivvæðing setninga með indirekte objekt, þetta leiddur er þetta dativformu, þetta. Mér var hjálpað og Mér varð gefið. Um ein í þessu setningu vil kallu þetta leiddur subjekt eða ei, skal við ikkje diskutera hér. Í norsku dativdialektum er þetta ikkje nokkuð problem með þetta gjeld þetta indirekte objektet um til subjekt í nominativ:

(6) Hann fylgde hana heim heim → Hún fylgde heim heim

Á haldi þar dativ vil vera ugráttmátt. Þetta er einnig merktur ending frá norrønt. Endringa er þetta ikkje úkjend í færönsk, og lík kann við kanskjá drita oss til á þetta að hún er nokkuð gammal í spráttu þetta.

Vi kann þetta undrast þetta um þetta er einn eitt tilfelli að dativstyrtinga er upphæfa við vinstri-lyfting, sem undir þetta. 3.1. Lík er þetta ikkje, sem við sér þetta:

(7) Følgt þetta hún heim þetta dag

3.4. Styrting til preposition er ikkje subjekt

a. Þessu uperónlegu passiv

Í mótsetningu til þetta indirekte objektet kann ikkje styrtinga (PP-komplement)

til ein preposition lyftast til subjektisposisjonin í ein passivsetning. Þetta er kanskjá þetta mest inntakalega fenomenet, fyrir þetta skapar ein stöðug syntaktísk konflikt fyrir oss dativbrúkarar þar sem við skal omgáttu standardispráttu. Þessu vanlegu passivkonstruksjonum (pseudo-passivum) í skrifmáttu er nemleg ugráttmáttu í romsdalsku (stjerna merktur ugráttmáttu setning):

(8) Hann þetta teken inn

*Hann dýttu eftir að hann þetta skoten þá

*Skrita þetta haldne augu með

*Flaget þetta traka þá

*Polítísk þetta lík spörmál lagde merke til

*Þetta sakka þetta er beidd vidare með

*Delakaramu skal refererast til

*Þetta þetta tekne godt vare þetta

Þetta setninga kann þetta sakka í passiv (eins þetta agens-styrking), þetta þetta með uperónlegu passiv:

(9) Þetta þetta tikkje godt inn þetta

Hann þetta eftir að þetta va skoten þetta

Þetta þetta hollu augu með skretta

Þetta þetta traka þetta flage

Polítísk þetta þetta lagde merke til þetta spörmál

Þetta sakka þetta þetta er beidd vidare með

Þetta ska refererast til delakara

Þetta þetta tikkje godt vare þetta

Vi kann leggja merke til að þetta restriksjonin mót á lyftu styrtinga opp til subjektisposisjonin einnig styrtinga sem stöf í akkusativ (ev. »nemne-formu«). Þetta er einnig einnig restriksjonin sem einnig dativdialektar har, og sem við einnig kjemur að frá norrønt, íslenskt og færönsk. Þar dativ er þetta þetta, er þetta einnig ikkje þetta restriksjonin sem einnig vinn, þetta þetta er einnig einnig grunnleggjandi syntaktísku struktúringuþessu sem þetta er þetta. Þetta restriksjonin gjeld einnig passiv infinitiv:

(10) Hann skal passast þetta

*Þetta skal takast vare þetta

*Þetta sakka skal beiddast vidare með

Þetta þetta einnig þetta uperónlegu passiv:

(11) Þetta skal passast þetta

Þetta skal takast vare þetta

Þetta skal beiddast vidare með þessa sakkin

Dialektbrúkarar utan språkleg utdanning hevdar sjúklvsagi íkkje at setningar er ugrammatiske, dei seier knapt at dei er galne. Den vanlege kommentaren ein fær, er at »eg ville íkkje sagt det silke» eller »då seier eg heiter ...». På grunn av at skriftspråket vårt og andre norske dialektar har slike »unngolege» passivendingar, har vi jo ein passiv kompetanse i å forstå dei, og det skaper nok også usikkerheit hos dialektbrúkarane om korleis dei skal vurde-re slike setningar.

Denne beskrivinga vik av frá den Jan Terje Faarlund (1990) gir av norske dattívdialektar. Dei kan tyde på at det finst dialektvariasjon på denne passiv-restriksjonen. Faarlund brukar setningane i (12) til å illustrere at i moderne dattívdialektar »subjects of passive sentences are always in the nominative, even those which correspond to datives in active sentences» (s. 155, jf. òg s. 156 og 176 f.). Eksempelsetningane hans er ugrammatiske i romsdalsk:

(12) *Han vart tala át

*Bøkene vart lesne i

*Bøkene kan lesast i

At setningar som dette íkkje er grammatiske i norrøn, brukar Faarlund som illustrasjon på at språket har utvikla seg frá eit íkkje-konfigurasjonelt til eit konfigurasjonelt språk, dvs. at ein har gått over til å la setningsposisjonen avgjere kassumarkeringa, íkkje den semantiske rolla.

b. Samansettingar

Det finst ein måte å »unngå» denne restriksjonen på: Ein kan bruke styringa som subjekt dersom ein lagar ei samansetting av preposisjon og partisipp/passiv-infinitiv:

(13) *Attlegå e síja tá

*Greina e saga tá

*Huse e fløtta frá

*Bokja e byrjt på

*De va godt komme på De va godt pákomme

Attlega e táslíja

Greina e táasaga

Huse e fráfløtta

Bokja e pábyrjta

De va godt pákomme

I desse siste tilfella er hjelpeverbet *være* brukt, og det samansette partisippet kan godt tolkast som adjektiv. Det ser ein av f.eks. at ein kan seije karakteriserande adverb eller gradadverb framom (f.eks. *heili táasaga*, *fullstendig táslíja*). Somme av dei kan også gradbøyast (f.eks. *meir fráfløtta*). Desse samansette partisippa er nok mest karakteristiske i denne adjektiviiske bruken der partisippa fortel om ein tilstand; ein kan også seie at partisippa her fortel om resultativ aspekt. Det tyske er at verb + preposisjon i desse tilfella fortel om ei terminativ eller momentan handling (som *sage av*, *flytte frá*, *begynte på*). Derfor står íkkje partisipp som dei ovanfor i (13) så ofte i rein passiv, dvs. som handlingspassiv med *bi* eller i passiv infinitiv. Men

dét er av semantiske grunnar; grammatisk er slike konstruksjonar fullt mog-lege:

(14) Greina e nyle blitt táasaga

Huse bli fráfløtta akkurat no

Samansette partisipp av verb med durativ eller íkkje-momentan aksjonart står ofte i både tilstandspassiv med *være* og rein passiv med *bi*, slik som her:

(15) *Sakja e mykkji skreva om i aviså Sakja e mykkji omskreva i aviså

*Sakja bli mykkji skreva om i aviså Sakja bli mykkji omskreva i aviså

Det grammatiske systemet kan stillast opp slik:

(16) Dei passa godt på 'n → Han blei godt pápassa

→ Han må godt pápassast

Men her er ingen automatisk transformasjon, for desse kan ein íkkje lage samansetting og rein passiv med:

(17) *Han blei reagert på

*Denne saka skal arbeidast vidare

med

*Han blei pátreagert

*Denne saka skal medarbeidast vidare

Desse tilfella viser at det íkkje er slik at ein kan omforme automatisk frå aktiv til passiv med å lage samansett partisipp. Dette er derfor neppje nokon grammatisk prosess; truleg er det tale om ein del leksikaliserde samansette partisipp, og somme kombinasjonar av verb + preposisjon manglar tilsvar i eit leksikalisert samansett partisipp. (Sandøy 1976 s. 118–176 inneheld ei jamføring med færøysk og islandsk.)

Ein kan leggje merke til at det er svært godt samsvar mellom dei leksikaliserde samansette partisippa og dei like leksikaliserde passive infinitivane. Finst det eine, finst også det andre, jf. (16).

Det som her har skjedd, kan tolkast grammatisk slik at romsdalsk íkkje aksepterer at styrande preposisjonar blir ståande att aleine. Vi kan framstille det uakseptable slik med opne spor:

(18) *Dei blir passa på _____

*Han skal passast på _____

Slike spor tolest derimot i tilfelle med direkte objekt og indirekte objekt som er blitt lyfía til subjekt. Restriksjonen på styring til preposisjon representerer eitt steg på veggen mot konfigurasjonelt språk som romsdalsk enno íkkje har teke, og det er rimelig å tenkje seg at denne restriksjonen har ein samanheng med at dialekten også har halde på dativ.

Nár vi har eit samansett partisipp eller ein samansett passiv-infinítiv, har ikkje preposisjonen noko spor bak, for han er ingen preposisjon. Den samansette passiv-infinítiven er eit verb, og det samansette partisippet er partisipp (eller ev. eit adjektiv).

5. Avslutning

Dativavkinga kunne vere eit studium verd eitersom ho representerer ei omfattande omlegging. Det interessante er om ein kan finne mønster i den grammatiske avvikingsprosessen, og om dei f.eks. skiftar med avvikingstempoel.

Det er gode indikasjonar på at dativen held seg lengst i konstruksjonar der han har ein semantisk funksjon.

Dativstyringane kan truleg koplast til meir grunnleggjande struktureringsprinsipp i setningsgrammatikken. Her ville det ha vore av interesse å få avklart den geografiske variasjonen i dei ymse syntaktiske mønstra for å kunne avdekkje ev. generelle samanhengar mellom endringane. Dette gjeld særleg samanhengen med restriksjonen mot pseudopassiv. Kan det påvisast ein samheng, er bortfallet av dativ ikkje berre eit bortfall av nokre endingar. Det er tale om ei nokså stor grammatisk-typologisk omlegging.

Litteratur

- Aasen, Ivar. 1864: Norsk Grammatik. Kristiania.
 Beito, Olav T., 1958: Drag av utviklinga i hallingmålet dei siste mannsaldrane. I: Svenska landsmål och svenskt folkiv.
 Farstad, Georg Arnold, 1939: Målet i Hustad herred (Ytre Romsdal). (Hovudoppgåve.) [Oslo.]
 Faarlund, Jan Terje, 1990: Syntactic Change. Toward a Theory of Historical Syntax. (Trends in Linguistics. Studies and Monographs 50.) Berlin.
 Knudsen, Trygve, 1967: Kasuslære. 2. Dativ – Genitiv. Oslo.
 Langjeite, Erling, 1974: Gudbrandsdalsmål. I: Ola Skogstad (red.): Austlandsnål. Språkvar og språkbruk på indre Austlandet. Oslo.
 Reinhammar, Måj, 1973: Om dativ i svenska och norska dialekter. 1. Dativ vid verb. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 53.) Uppsala.
 — 1991: *Med och vid* i svenska och norska dativdialekter. I: Danske folkemål 33.
 Rypdal, Hans, 1929: Romsdalsnål (Tresfjorden). Formlæra. (Norske Målføre 10.) Oslo.
 Sandøy, Helge, 1976: Laust samansette verb i vestnordisk. Ein samanliknande leddstiflingsanalyse for islandsk, færøysk og romsdalsnål. (Mag. avh.) Oslo.